

Јован Р. Бојовић*

ИСТОРИОГРАФИЈА О МЈЕСТУ РАДА ЦРНОЈЕВИЋА ШТАМПАРИЈЕ

У историји српске културе и штампарства је познато да је Црнојевића штампарија прва српска ћирилска државна штампарија. Такође је познато да је питање отварања штампарије покренуо Иван Црнојевић владар Зете, касније Црне Горе. Послије Иванове смрти (1490) рад на отварању и раду штампарије наставио је његов син и насљедник Ђурђе који је владао Црном Гором свега шест година (1490 - 1496) што се донекле поклапа и са отварањем и радом штампарије. Ђурађ је напустио Црну Гору 1496. године и пошао у Италију гдје му се налазила породица. Три године касније Црна Гора је дефинитивно пала под турску власт (1499). Такође је познато да су у Црнојевића штампарији штампане црквене богослужбене књиге: *Окѣиоих* првогласник, *Окѣиоих* петогласник, *Псалтир* са последовањем, *Молићбеник* и *Четиборојебанђеље* сачувано у каснијем периоду.

Оно што је у науци неспорно јесте да је штампарија Црнојевића радила 1493 - 1496. Она није само државна већ и црквена. У њој су штампане поменуте црквене богослужбене књиге. Штампарија је отворена у вријеме зетског митрополита Вавиле. Рад штампарије, техника и умјетност штампања везани су за име јеромонаха Макарија родом из Црне Горе. Уз Макарија је у почетку радило у штампарији још седам калуђера чија су имена непозната.

Све до прославе Четиристогодишњице Црнојевића штампарије (1493 - 1893) о штампарији се мало писало. Она се узгред помињала у појединим радовима о Црној Гори што ћемо видјети у наредном излагању.

* Др Јован Бојовић, Историјски институт, Подгорица

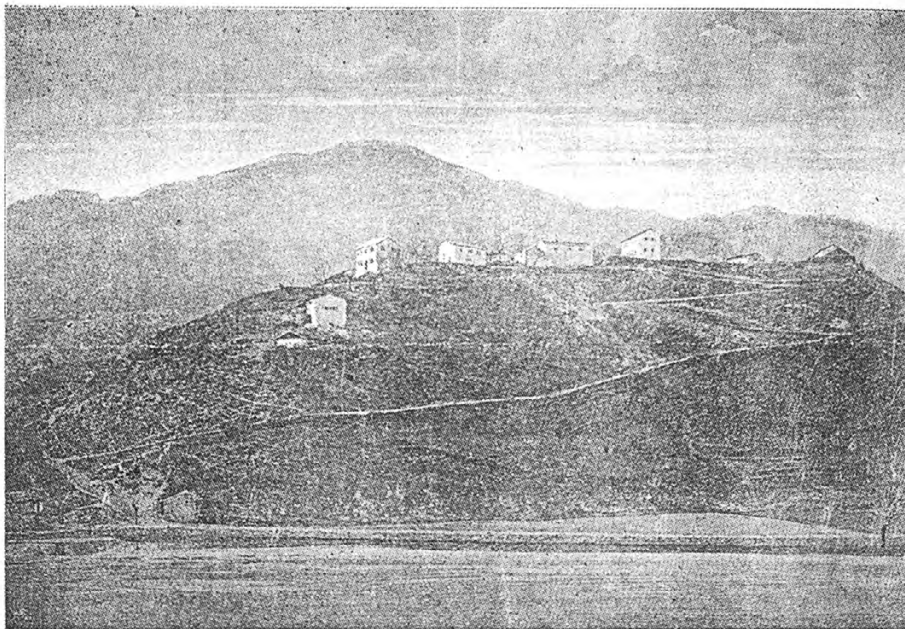
Прослава четрдесетогодишњице штампарије у Црној Гори је организована на највећем државном нивоу. Била је то највећа културна манифестација у Црној Гори у другој половини XIX вијека. Четиристогодишњица је била и подстицај за изучавање рада штампарије и њених издања. Од тада па за последњих сто година када прослављамо њену петстогодишњицу у историографији постоје неслагања о мјесту почетка и завршетка рада Црнојевића штампарије. Сви се слажу да је прва сачувана штампана књига из Црнојевића штампарије *Окѡиоих* првогласник почео да се штампа 1493, а да је његово штампање завршено 4/17. јануара 1494. године, како на њему и пише. Такође се сви слажу да су поред Октоиха првогласника у Црнојевића штампарији штампане и књиге *Окѡиоих* петогласник, да су током 1495. године на Цетињу штампане књиге *Псалтир* са последовањем и *Молићбеник*. Такође се слажу да је током 1495-1496. године у Црнојевића штампарији штампано и *Четиѡоројеѡанђеље* које је сачувано у препису из 1548. године.

Постоје и питања везана за Црнојевића штампарију која још у науци нијесу коначно ријешена. То су питања: Када је штампарија почела са радом (1490 - 1493)? Да ли је *Окѡиоих* првогласник прва штампана књига у Црнојевића штампарији? Да ли је Макарије израђивао слова у Венецији или у Црној Гори? Да ли је штампарија почела са радом на Ријечком Ободу и наставила рад у Цетињу? Да ли је штампарија почела са радом у Цетињу и завршила на Ободу? Шта је било са штампаријом после 1496, односно 1499. године када је Црна Гора дефинитивно пала под турску власт? Овдје има и других неријешених питања на која ћемо касније указати. Основни разлози за постављање ових неријешених питања јесте немање писаних извора.

Колико нам је познато у радовима који говоре о Црној Гори први је поменуо Црнојевића штампарију митрополит Петар Први Петровић у својој Историји Црне Горе коју је објавио Димитрије Милаковић у црногорском календару *Грлица* за 1835. годину.¹

¹ *Грлица*, календар црногорски за годину 1835, стр. 63. Ево шта је митрополит Петар Први о штампарији написао:

"Будући Иван Бег од велике турске војске неколико одахнуо, стараше се укријепити своје границе и начини једну малу крепост више ријеке која се зваше Обод, а потом би названа, како и данас што се зове Црнојевића ријека при којој Црногорци пазар имаху, ње из турске земље лађе могу доходити. Такођер при истој ријеки и дом за напечативање црковних књигах саградити, и ево овдје пријелис с првога листа од једног Осмогласника при његовом сину Георгију Црнојевићу у оној типографији напечатаног".

Обог, 1893.

Сима Милутиновић у Историји Црне Горе објављеној у Београду 1835. године пише да Ђурђе Црнојевић "добави Штампарију из Млетача, намјести је код Обода ријеке и почне штампати церковне књиге и њих свуда и по својој и по турској земљи народу и свештенству давати на наклону цркве без књигах".²

Руски путописац Александар Попов, који је боравио у Црној Гори 1842. године и који је 1847. у Санктпетербургу објавио књигу *Путовање у Црну Гору*, помиње штампарију Ђурђа Црнојевића али не наводи мјесто гдје је радила.³

Милорад Медаковић у Повјесници Црне Горе објављеној у Земуну 1850. године помиње и штампарију Црнојевића. Он пише да је Ђурађ "набавио у Млецима србску печатницу и смјести је на Ријеку Црнојевића у једно здање које је његов отац Иван нарочито за печатњу саградио, и ту је печатао многе црквене књиге".⁴

Црнојевића штампарију помиње у својој историји Црне Горе објављеној у Задру 1856. године и Димитрије Милаковић. По њему штампарија је радила на Ободу у згради коју је за ту сврху подигао Иван Црнојевић.⁵

Архимандрит Нићифор Дучић објавио је чланак у календару *Орлић* за 1867. годину у коме пише да је Иван Црнојевић подигао утврђење Обод у коме је "начинио и једну велику кућу за штампарију... да се у њој књиге штампају" али он то није доживио. Даље пише да је његов син Ђуро из Млетака штампарију и ћирилска слова набавио "те су се тако у граду Ободу код Србаљах најприје црквене књиге почеле штампати".⁶

Велики допринос изучавању штампаних књига у Црнојевића штампарији дали су чешки и руски слависти. Познати чешки слависта Павел Јозеф Шафарик (1795 - 1861) је у раду објављеном 1842. године указао "да су се још много прије но је изашао Октоих и Псалтир штампале књиге на Цетињу или у Млецима, јер у Псалтиру неколико пута налазе се слова, која су се, очигледно, прилично излизала од употребе и к томе она иста, којима је штампан Октоих". На основу ове анализе Шафарик је констатовао слиједеће:

² Сима Милутиновић, Историја Црне Горе од искона до новог времена, Београд 1835, стр. 20.

³ Александар Попов, Путешествие в Черингорију, Санктпетербург 1847, стр. 74.

⁴ Милорад Медаковић, Повјесница Црне Горе са закоником, Земун 1850, стр. 33-34.

⁵ Димитрије Милаковић, Историја Црне Горе, Задар 1856, стр. 74-75.

⁶ Нићифор Дучић, Путописне црте у септембру 1865, *Орлић* црногорски годишњак за 1867, стр. 42.

"Ако се ова моја предпоставка кад год обистини што се, наравно, мора оставити даљем истраживању, може бити, ми ћемо видјети да су штампање млетачке или цетињске књиге старије од краковскијех".⁷

Поред Шафарика за изучавање књига штампаних и у Црнојевића митрополији веома су важни радови руских слависта из XIX вијека као што су: Фјодора А. Толестоја (1758 - 1849), Константина М. Калајдовича, Петара И. Кепена (1793 - 1864), Павела М. Стројева (1796-1876), Ивана П. Сахарова (1807 - 1863), Ивана П. Каратајева (1817-1886), Павла А. Ровинског, Владимира Мошина и других. Традицију великих руских слависта наставио је и савремени руски слависта Евгениј Љвович Немировски писац више радова о штампарији Црнојевић, међу којима и Библиографије издања Ђурђа Црнојевића у протеклих 500 година (1494 - 1496).⁸

Прослава Четиристогодишњице Црнојевића штампарије у Црној Гори 1893. године била је преломна година у њеном свестранијем изучавању и то троје све до данашњих дана. За прославу је формиран Одбор на челу са Русом Павлом А. Ровинским који је више година боравио у Црној Гори, а под покровитељством престолонаследника Данила Петровића. Прослава је организована и изведена под називом Четиристогодишњица Ободске штампарије (1493-1893). Одбор је дао примат прослави Ријечком Ободу гдје је почела са радом Црнојевића штампарија не умањујући ни улогу Цетиња у којем је штампарија наставила и завршила рад. Прослава је изведена у Цетињу, Ријечи Црнојевића и у Подгорици јуна 1893. године. Њој су присуствовали представници академија наука, универзитета, духовних академија, научних и културних институција из Србије, Чешке, Пољске, Русије, Француске, Енглеске, као и Срби са неослобођеног југословенског простора. Одбор за прославу је 1895. године објавио књигу под насловом Прославна споменица четиристогодишњице ободске штампарије.⁹

Прије главне свечаности Одбор за прославу је објавио као посебно издање рад Павла А. Ровинског под насловом

⁷ P.J. Šafarik, O staroslovenských, jmenovité syrilských tiskárnách v jihoslovenských zemích a krajínách priležících totiž v Srbski, Bosne, Hercegovine, Cernéhore, Benótkach, Valachii a Semhradsku, ve stoletie XV, XVI a XVIII. Čosopis Českeho Musca, 1842, R. 16, sv. 1, str. 93-107.

⁸ Црногорска библиографија, Том I, књ. 1. Издања Ђурђа Црнојевића 1494-1496, Евгениј Љвович, Немировски, Цетиње 1989; Е. Љ. Немировски, Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494.

⁹ Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије, Цетиње, Државна штампарија 1895.

мпарија је почела рад на Ободу и наставила у Цетињу.¹⁰ Исто мишљење је заступао и Лазар Томановић у расправи са Иларионом Руварцем, Сергије Шакрак Нинић, Ђ. М. Милићевић и други.¹¹

Штампа у Црној Гори (Глас Црногорца), српска штампа у Србији (Велика Србија) и ван Србије (Србобран, Новосадски браник, Банаћанин, Вјесник и Српски глас у Задру) пропратила је прославу Ободске штампарије са великим публицитетом. Прославу је пропратила и руска штампа: Московска Вједомости, Петроградски свијет, Воложески Вјесник, Кијевско Слово, Петроградски Херолд и други. Прославу је пропратио и бугарски лист (Записки по мисилта и живота). О прослави је писао и хрватски лист Народ у Сплиту.¹²

Поред листова прославу су пропратили и часописи. Посебно значајни чланци објављени су у Цетињској Просвјети (1893) и Босанској вили (1893).¹³

Током 1893. године објавио је чланак Иларион Руварац под насловом *О Цетињској штампарији пре четиристогодине година* у коме је искључивао могућност да је штампариија радила на Ободу. Његов је рад полемичког карактера са младим Црногорцима што "Управљају Гласом Црногорца". Руварац почиње излагање са Псалтиром штампаним на Цетињу 1495. године.¹⁴

Исте године рад је објавио и Ватрослав Јагић под насловом *Прва југословенска штампарија у XV вијеку*. Он је мишљења да је Макарије штампарску вјештину упознао у Млецима. Такође је оцијенио да су слова рађена у Цетињу и да их је Макарије својеручно радио и да се он "више разумијевао него обични слагач". По њему штампарија је радила у Цетињу.¹⁵

¹⁰ Павле А. Ровински, Ободска штампариија на Ријеци Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском југу, Цетиње, у Државној штампарији 1893.

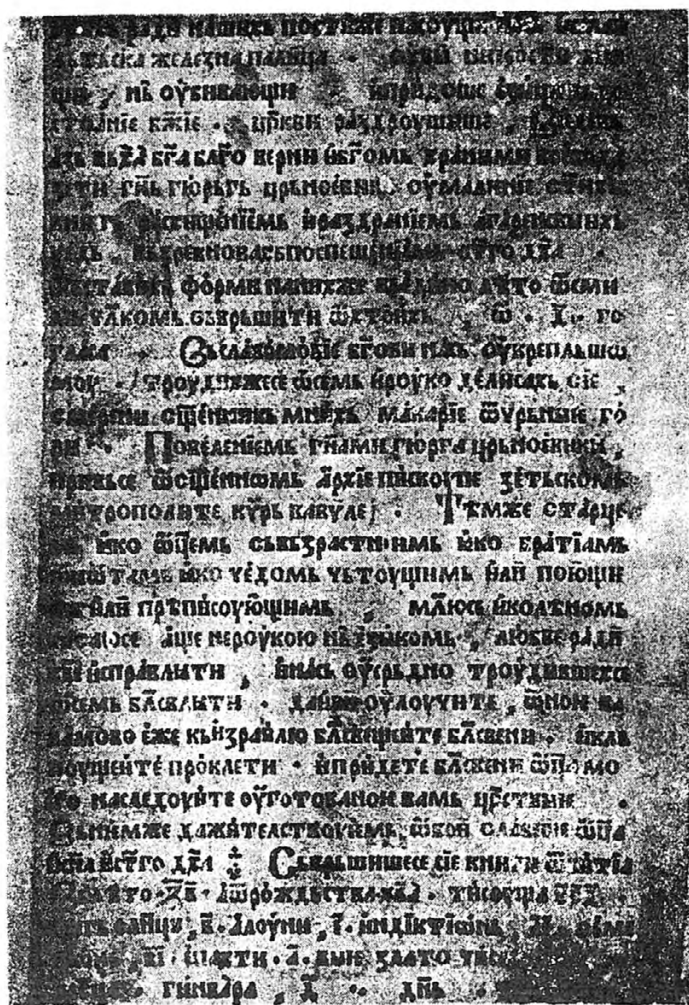
¹¹ Лазар Томановић, О Цетињској штампарији прије четиристогодина написао архимандрит Иларион Руварац, Прославна споменица, стр. 272 - 279; Исти, О ободско-цетињској штампарији, *Онојошћ*, од 13. VII 1900; Сергије Шакрак Нинић, Ријеч при светковини 400 годишњице прве српске штампарије на Ободу, Прославна споменица, стр. 242 - 247; М. Ђ. Милићевић, Старе српске штампарије, Прославна споменица, стр. 55-66.

¹² *Глас Црногорца* 1893; Прославна споменица, стр. 6-33.

¹³ *Просвјета* лист за цркву, школу и поуку, Цетиње, јануар 1893, стр. 86. Свеска X од августа 1893. посвећана је ободској штампарији; Душан Мартиновић, Просвета 1889 - 1901, Библиографија, Цетиње 1979; *Босанска вила*, 1892, бр. 5, стр. 78; Исто, 1893, 8 - 9, стр. 118, бр. 14, стр. 375, бр. 15; Исто 1894, бр. 3, стр. 45.

¹⁴ Иларион Руварац, О Цетињској штампарији пре четири стотине година, Гласник Срп. Краљевске академије, књига 40, Београд 1893.

¹⁵ V. Jagić, Der erste Cetigner Kirchendruck vom J. 1494 (Прва цетињска црквена штампана књига од год 1494). Eine bibliographisch Lehicalche studie. Wien, 1894. in 4.

Слика сѣранице из Окуиоиха ирвојласника
и описици иронађених слова у иронађеној величини
у ирфом реду и увећаној у друом реду

Љуба Ненадовић је у саставу својих писама са Цетиња током 1878. године писао и о нађеним словима из ободске штампарије на Ријечком Ободу.¹⁶

На почетку XX вијека објављена су два рада о Црнојевића штампарији. Наиме, Јован Н. Томић у студији Црнојевићи и Црна Гора објављеној 1901. године указао је и на неслагање Илариона Руварца са П. А. Ровинским и другим о мјесту почетка рада Црнојевића штампарије.¹⁷

Лазар Томановић је 1900. године објавио чланак под насловом *О Ободско Цетињској штампарији* у коме је остао при ранијој оцјени да је Црнојевића штампарија прво радила на Ободу па у Цетињу.¹⁸

У међуратном периоду 1918-1941. објављена су неколико чланка посвећена Црнојевића штампарији. Лазо Поповић објавио је 1927. чланак о постанку Цетиња у коме је једно поглавље посветио *Ободској штампарији*.¹⁹ Он је указао да је Петар М. Пејовић пронашао прошле године на Ободу три слова.

Андрија Јовићевић је објавио чланак 1927. под насловом *Ободска штампарија*.²⁰ Он заступа мишљење да је Октоих штампан "у ободском манастиру".

Ђорђе Сп. Радојичић објавио је рад 1938. године под насловом *О штампарији Црнојевића* у коме заступа мишљење да је штампарија радила у Цетињу. Касније ће он ово мишљење користити што ћемо видјети у наредном излагању.²¹

О Црнојевића штампарији 1938. године објавио је рад Савић Марковић - Штедимлија у коме заступа мишљење да је штампарија почела рад на Ободу.²²

Драгоцјене податке о Црнојевића штампарији објавио је 1950. Јован Радонић у студији *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Као папски мисионар Франо Леонарди, родом из Трогира, неколико година је радио у Котору

¹⁶ Љуба П. Ненадовић, О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878, Нови Сад 1889.

¹⁷ Јован Н. Томић, Црнојевићи и Црна Гора 1479 - 1528, Београд 1901. Љубомир Стојановић, Старе српске штампарије, Српски књижевни гласник, књига VII, 1902, стр. 455.

¹⁸ Лазар Томановић, О ободско-цетињској штампарији, Прославна споменица; Исти, Јован Гутенберг, *Општински*, Никшић, 15. јун 1900.

¹⁹ Лаза Поповић, Цетиње, Цетиње и Црна Гора, Цетиње 1927, стр. 24.

²⁰ Андрија Јовићевић, Ободска штампарија, Цетиње и Црна Гора, Цетиње 1927, стр. 172 - 180.

²¹ Ђорђе Сп. Радојичић, О штампарији Црнојевића, Гласник скопског научног друштва, књига XIX (11) Скопље 1939.

²² Савић Марковић - Штедимлија, Иногорске штампарије у XV вијеку, Загреб 1938.

(1637 - 1644) као мисионар Конгрегације за пропаганду вере и у Бару као барски надбискуп (1644 - 1647). Био је у сталној вези са Цетињским митрополитом Руфином I (1593-1640) радећи да га преведе на унију. Због тога је четири пута долазио у Цетињски манастир (1638, 1639, 1641. и 1642). У његовом извјештају од 30. априла 1638. године пише "*да се у Цетињском манастиру, седмичију епископа, налази врло велика српска штампарија с ћирилским словима...*", те се и по томе може видети велики значај Црне Горе када би се придобила за унију".^{22а}

Послије другог свјетског рата све до данашњих дана (јун 1994) објављено је више радова било на нивоу чланака или посебних студија у којима се говори о штампарији Црнојевића. Велики познавалац средњовјековне српске културне историје Ђорђе Сп. Радојичић објавио је два чланка 1950. године у *Историјским записима* у којима пише и о Црнојевића штампарији. Први његов чланак носи наслов *Слова са Обода*. Поред осталог он је навео и неке податке о словима из штампарије Црнојевића која су пронађена током XIX вијека. Он је навео ко је све помињао слова са Обода: Љ. П. Ненадовић, Л. Томановић, Ст. Новаковић, Љ. Ковачевић, В. Јагић, Јован *Н. Томић*, А. Јовићевић, Л. Поповић, Д. Вуксан и Р. Драгићевић. Радојичић је добио отиске слова из Ободске штампарије које је имао у посједу Петар Пејовић из Ријеке Црнојевића. Отиске слова је правио Пејовић и послао Д. Вуксану у Београд, а овај их је дао Радојичићу. Други пут отиске је урадио много успјешније Ристо Драгићевић и послао их Д. Вуксану, а овај их је предао Радојичићу. Први отисци су сачувани и предати Архиву у Цетињу. Њих је Р. Драгићевић објавио. За отисцима слова која је урадио Р. Драгићевић трагамо и на путу смо да их пронађемо.

У поменутом раду Радојичић је констатовао:

"Отиске смо Вуксан и ја упоређивали са словима у књигама из Штампарије Црнојевића и нашли смо да нарочито отисак слова Д потпуно одговара томе слову из књиге. И отиске и Пејовићево писмо Вуксан ми је уступио да ми послуже за даља моја трагања".²³

У другом свом раду *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија*, објављеном у *Историјским записима* 1950. године Радојичић је оцијенио да је

^{22а} Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, САНУ 1953, стр. 128; Исти, Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку, САН, књига 58, Београд 1949.

²³ Ђорђе С. Радојичић, Слова са Обода, *Историјски записи*, јануар - март 1950, стр. 23 - 27.

штампарија прво била у Цетињу па да је одатле пренесена на Обод.²⁴

Без сумње најпедантнији и највећи познавалац црногорске историје на основу цетињских архива Ристо Ј. Драгићевић, поред осталог, од 1953. до 1979. године објавио је у часописима и у новинама неколико радова о Црнојевића штампарији. То су: Обод или Цетиње, Црнојевића штампарија и двор на Цетињу средином XVII вијека, Црногорске штампарије (1493-1918) и последњи његов рад носи наслов Слова Црнојевића, у поднаслову Отисци слова са Обода истовјетни су са одговарајућим словима из Октоиха. У свим наведеним радовима Драгићевић је дошао до закључка да је Штампарија Црнојевића почела да ради на Ободу а завршила у Цетињу. Поред осталог он је имао у рукама и слова која је имао Петар М. Пејовић и узео је њихове отиске које је послао Ђорђу Сп. Радојичићу. Драгићевић је објавио отиске слова са Обода. Душан Вуксан, Ђорђе Сп. Радојичић и Ристо Ј. Драгићевић велики познаваоци старог штампарства оцијенили су да су отисци слова са Обода исти са словима у Октоиху. И не само то. И Вуксан и Радојичић кориговали су своје раније закључке о Црнојевића штампарији оцјењујући да је штампарија радила и на Ободу.²⁵

Када су у питању слова пронађена на Ободу веома су карактеристична и казивања Пера Шоћа, поред осталог, познатог и по библиографији о Црној Гори на страним језицима

²⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV - XVII века), *Историјски записи*, јули-септембар 1950, стр. 260.

Ево шта о томе Радојичић пише:

"На Октоиху првогласнику није назначено место штампања, а на Псалтиру је забележено Цетиње. Народна традиција везује штампарију за Обод. Говорило се и о словима која су налажена на Ободу, и то за "цијеле шаке". Та слова нијесу описана, још мање нацртана или фотографисана. Нису ни сачувана. Због тога се сумњало да су уопште и налажена. Међутим, те су сумње биле неоправдане. Неколико слова је имао кап. Петар М. Пејовић, председник општине на Ријеци Црнојевића који је становао на самом Ободу (Ријечком броду). За време окупације та су слова пропала, али су се сачували отисци од њих на хартији, који су пре рата начињени по мојој молби. На основу тих отисака ја сам утврдио да су слова заиста из штампарије Црнојевића. Традиција је значи у праву. Штампарија је била на Ободу. Али када? Да ли пре Цетиња или послје њега?... Откако сам добио отиске почео сам да верујем у традицију о Ободу и да је доводим у склад с другим подацима. Ланске сам године био на Цетињу и на Ободу. То ми је много користило. Дошао сам до закључка да је штампарија најприје била на Цетињу, па да је одатле однета на Обод".

²⁵ Ристо Ј. Драгићевић, Обод или Цетиње, *Сјџваране*, часопис за књижевност и културу, Цетиње 1953, бр. 5, стр. 275 - 279; Исти, Црнојевића штампарија и двор на Цетињу средином XVII вијека, *Историјски записи* 1953, бр.2, стр. 532 - 534; Исти, Црногорске штампарије (1493-1918), *Историјски записи* 1956, бр. 1 - 2, стр. 1 - 41; Исти, Слова Црнојевића, *Сјџваране* 1979, бр. 5, стр. 887-890; Исти, Енциклопедија Југославије, књ. II, стр. 497-498.

(1948). Дио сјећања о словима са Обода он је објавио у *Просвјетном раду* 1954. године. Говорећи о онима који су тврдили да штампарија није била на Ободу, Шоћ пише:

"Они који су тако тврдили нијесу се устручавали пред чињеницама да су се штампарска слова налазила у рушевинама штампарије на Ободу".²⁶

Од шездесетих година па до савремених дана појавило се више радова из области старог штампарства. Неки од њих су у цјелини посвећени Црнојевића штампарији док се у другима говори и о Црнојевића штампарији. У прву групу радова спадају радови Евгенија Л. Немировског, Владимира Мошина, Душана Мартиновића, Митра Перишина, Боривоја Маринковића и других. Е. Л. Немировски је у студији Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића закључио да не располаже са "поузданим доказима о словима са Обода" неприхватајући мишљење да је штампарија радила на Ободу већ у Цетињу.²⁷ Исто мишљење, иако не пише о мјесту рада штампарије има и В. Мошин.²⁸ Д. Мартиновић такође сматра да је штампарија радила у Цетињу.²⁹ М. Пешикан такође сматра да је штампарија "свакако це-

²⁶ Ш.(Перо Шоћ), Слава Ободске штампарије, *Просвјетни рад*, лист просвјетних радника Н. Р. Црне Горе, Цетиње 1. октобра 1954, стр. 7.

Даље П. Шоћ пише слиједеће:

"Мислимо да је слова Ободске штампарије било очувано и у музејским просторијама које су се, до слома Црне Горе у Првом свјетском рату, налазиле на левом крилу "Зетског дома", а у којима се послје ослобођења нијесу затекле ни саме витрине. Последњих десетак слова ове штампарије било је очувано код капетана Петра Милова Пејовића, бившег председника општине Ријека Црнојевића, на Ободу. Под окупацијом у Другом свјетском рату и њима се изгубио траг. Од којих су остали само отисци на хартији, које је Пејовић, преко Д. Вуксана и Р. Драгићевића уступио Ђорђу Сп. Радојичићу.

Радојичић је објавио неколико документарних студија о штампарији на Ободу и Цетињу, посебно се позабавивши и словима са Обода ("Историјски записи" јануар-март 1950). Навео је и свједочење старијих живих људи (међу овим и моје сјећање о тим словима која сам гледао).

Владимир Јов. Љепава, виши чиновник Народне банке у пензији, сјећа се кад је као дијете, око 1895. године, са Цетиња ишао на Обод - са својим оцем, Павлом Ровинским и Јовом Дречом (ишли су на парастос који је одржан на Ободу жени апотекара Јова Дреча.) Сјећа се разговора који су они и други људи водили за ручком о штампарији на Ободу, њеним рушевинама и словима која се у њима још налазе. Млади Љепава прекратио је ручак и пошао је на рушевине штампарије, копкао је каже - око зидина које су онда биле негдје височије негдје ниже њему до кољена, можда око 30 цм. Рушевине су биле обрасле у шибље каквог није било на Цетињу. Копкајући у земљи нашао је шаку тих слова, једно десетак и са собом однио.

Враћајући се на Цетиње, та је слова умакао у мастило да би из њих саставио своје име и презиме, али то није могао јер није било свих потребних слова. Љепава се сјећа да су слова била метална - од олова, кад их је чистио постајала су сјајна. Слова су нестала већ у његовом дјетињству.

Нека би и овај исказ био ново свједочење онда млађег нараштаја, - сада кад се прославља 460-годишњица знамените штампарије."

²⁷ Е.Л.Немировски, Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494, стр. 46-49.

²⁸ Владимир Мошин, О Псалтиру Црнојевића, Цетиње 1986.

²⁹ Душан Мартиновић, Пола миленијума штампане књиге у Црној Гори, Подгорица, 1994, стр. 7.

тињска незамаривајући, ни "ободско питање".³⁰ Таквог је мишљења и Лазар Ђурчић. Боривоје Маринковић је урадио капитално дјело - Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Његова прва књига посвећена је Макаријевим књигама.³¹

За питање мјеста рада Црнојевића штампарије веома су важни и радови који нијесу посвећени раду штампарије већ другим питањима. У таквим редовима помиње се и рад Црнојевића штампарије. Такви радови су Дејана Медаковића, Графика српских штампаних књига XV - XVI века, Лазара Плавшића, Српске штампарије од краја XV до средине XIX вијека, Мирослава Пантића, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века. Прва двојица пишу да је штампарија Црнојевића радила у Цетињу, док је Пантић неопређијелен наводећи да је у току 1493. године радила "на Ободу или на Цетињу".³²

У Историји Црне Горе објављеној 1970. године у поглављу *Црнојевића и штампарија*, чији је аутор Димитрије Богдановић пише да је основана прва српска штампарија "вјероватно на Цетињу, у самом почетку 1493, а можда и нешто раније".³³

Наш познати познавалац извора о Његошу Јевто Миловић у књизи *Његош у слици и ријечи*, објављеној 1974. године за Ријечки Обод пише да је по некима истраживачима на њему радила 1493. године штампарија.³⁴ Павле Мијовић је у јануарском броју ревије *Монитор* објавио чланак под насловом *Пола миленијума Октоиха* у коме заступа мишљење да је штампарија Црнојевића радила у Цетињу.³⁵

³⁰ Митар Пешикан, Пет вјекова Октоиха Црнојевића, Подгорица 1994, Ободско питање; Исти, Уз монографију "Пет векова српског штампарства". Поводом 500 годишњице штампања Октоиха првогласника, *Наш језик*, књига XXIX, Београд 1993/3 - 4.

³¹ Боривоје Мариновић, Библиографија о нашем ћирилском штампарству, штампаријама и књигама XV, XV и XVII столећа. Прва књига *"Мних Макарије ош Черније Гори"* (XV - XVI), Цетиње 1988.

³² Дејан Медаковић, Графика штампаних књига XV-XVII века, Београд, 1958; Лазар Плавшић, Српске штампарије од краја XV до средине XIX века, Београд, 1959; Мирослав Пантић, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века, Београд 1990, стр. 7; *Иван Есук*, Први српски штампар Макарије у Румунији, Стварање 1962/4-5, стр. 348; Црнојевића штампарија и старо штампарство. Радови са научног скупа, Цетиње, 11. и 12. маја 1989, Подгорица 1994.

³³ Историја Црне Горе, Том 2, Титоград, 1970, стр. 397 - 410.

³⁴ Јевто Миловић, Његош у слици и ријечи, Титоград 1974, стр. 158.

³⁵ Павле Мијовић, Пола миленијума Октоиха, *Монитор*, Подгорица, 21. јануара 1994.

Митрополит црногорско-приморске митрополије Данило објавио је чланак 1986. године под насловом *Црнојевића штићамџарија била је на Ободу*.³⁶ По њему штампарија је прво радила на Ријечком Ободу.

Владимир Јовићевић у објављеном раду *Први југословенски штићамџар* сматра да је Црнојевића штампарија прво радила на Ободу па у Цетињу.³⁷

Аутор овог рада је објавио пригодни текст 1993. поводом Петсто година Октоиха у коме заступа мишљење да је штампарија почела са радом на Ободу.³⁸

На основу расположивих података могло би се закључити:

Иван Црнојевић владар Зете, односно Црне Горе средином осамдесетих година XV вијека покренуо је питање отварања ћирилске државне штампарије у Црној Гори. Иванова припрема и започети рад реализовао је његов син и наследник Ђурађ Црнојевић. Он је на Ријечком Ободу при манастиру Светога Николе отворио прву државну ћирилску српску штампарију. Ободска штампарија је почела са радом најкасније 1493. године. Током 1493. у њој је штампан Октоих првогласник чије је штампање завршено 4/17. јануара 1494. године. Највјероватније је да је на Ободу штампан и Октоих петогласник.

Током XIX вијека на Ободу су се налазила слова из Црнојевића штампарије. О пронађеним словима из Ободске штампарије писали су крајем XIX вијека: Љубомир П. Ненадовић, Павле А. Ровински и други. Слова је имао у рукама још као дјечак и о њима касније писао Перо Шоћ. Слова са Обода је имао Митар Л. Пејовић која су пропала у току другог свјетског рата. Њих је имао у рукама 1940. године и узео њихове отиске Ристо Ј. Драгићевић. Отисци слова су урађени 1940. године у двије варијанте - варијанти Душана Вуксана и Риста Драгићевића. Прва варијанта је сачувана, а за другом бољом, трагамо.

Са Обода је штампарија пресељена у Цетиње. Током 1495. године у Цетињу су штампане сачуване књиге Псалтир са последовањем и Молитвеник. У Цетињу је штампано и Четворојеванђеље које је сачувано у каснијем препису.

Из штампарије Црнојевића сачуване су четири штампане књиге и пета у препису. Књиге су црквене и богослужбене.

³⁶ Митрополит Данило, Црнојевића штампарија била је на Ободу, *Православље* од 15. априла 1986; Исти, *Побједа* од 1. марта 1986.

³⁷ Владимир Јовићевић, Први југословенски штампар, Зборник Правног факултета у Титограду, бр. 8-9, стр. 185.

³⁸ Јован. Р. Бојовић, Петсто година Октоиха, Прва српска ћирилична књига, *Сјиварање* 1993/11 - 12, стр. 854.

Главни организатор рада у штампарији и штампарске технике био је јеромонах Макарије. Уз Макарија је у почетку у штампарији радило још седам калуђера. Поред тога што је штампарија била државна она је била и црквена.

Предстоје даља изучавања рада на отварању штампарије и њеном раду и времену постојања. То значи треба установити које године је Иван покренуо питање отварања и набавке штампарије. Гдје је и код кога у Венецији набављена штампарија (калупи и остало)? Када је превезена и постављена на Обод у посебну за то направљену просторију при манастиру Светога Николе? Када је јеромонах Макарије и код кога у Венецији упознао технику штампарства? Да ли је Макарије излијевао слова у Венецији или на Ободу? Да ли је нека књига штампана прије Октоиха првогласника? Када је штампарија на Ободу почела са радом? Да ли је у Цетињу штампана још која књига прије или послје Јеванђеља? Зашто је јеромонах Макарије напустио Цетињску штампарију и пошао у Румунију? Да ли је штампарија радила послје одласка Макарија из Цетиња? Утврдити да ли су тачни подаци из 1638. године да се у Цетињском манастиру налазила "врло велика српска штампарија с ћирилским словима", и да ли је Црнојевића штампарија уништена 1692. године када и Цетињски манастир? На ова и друга питања одговориће будуће генерације изучавалаца старог српског штампарства у Црној Гори.

Jovan R. Bojović

THE HISTORIOGRAPHY OF THE PLACE OF WORKING OF CRNOJEVIĆI PRINTING OFFICE

Summary

During the second half of the 14. century, the Serbian Empire was one of the most powerful states in Europe. At the end of that century the state started to weak. In the Empire were isolated the big feudalists and made new autonomous states. Under the oppression of the Osmanli Turks, during 15. century the Serbian districts were losing their independence and come upon the Turkish rule. The last one stayed Zeta, which was later called Crna Gora. It was faced to the oppression of the Turks and Mletačka Republic. The Turks demolished churches and monesteries, and destroyed books. In a such situation the ruler of Montenegro Ivan and his son Đurađ Crnojević raised a question of opening a Printing office. The Printing office was obtained

in Venice. It was first placed in Obod in 1491 or 1492. There was printed Oktoih prvoglasnik, started to be printed in 1493. and finished in 1494. The Printing office was moved to Cetinje, where were printed the books: Oktoih petoglasnik, Psaltir, Molitvenik i Četvorojenavdelje. It was the first cyrillic state Serbian Printing office. It worked untill 1496. There are some disagreements about the place of working of the Printing office, whether it is Obod or Cetinje. There are more facts that it started to work at Obod and finished to work at Cetinje. There was the main master printer a monk Makarije. Three years later, Montenegro came under the Turkish rule. That was the end of independence of the last one Serbian state of Montenegro.

